

APROXIMACIÓ A L'ESTUDI DEL XIPELLA. CARACTERÍSTIQUES I PERSPECTIVES

per Angelina Nogués Martorell

En aquest estudi pretenc donar una visió global de la parla que caracteritza o, més ben dit, està deixant de caracteritzar, la zona de l'Alt Gaià, el xipella. La inclourem en el seu àmbit geogràfic general i particularitzarem després les seves característiques concretes, sobretot a nivell lèxic, que presenta a Santa Coloma de Queralt i rodalies.

Molts potser pensaran que aquesta varietat lingüística de la qual vull parlar és avui inexistent en molts indrets als quals em referiré. No deixen de tenir la seva raó perquè, efectivament, és una parla en vies d'extinció i caldrà, doncs, estudiar les raons que provoquen la desaparició d'uns trets lingüístics caracteritzadors.

Però, per altra banda, tot i aquesta pèrdua queden rastres en la pronúncia que ens descobreixen l'heretatge del xipella. Quants de nosaltres no hem dit o sentit a dir «préssic» i no préssec, «mànic» i no mànec, «rònic» i no rònec ... i, fins i tot, «tomàquit» com un apel·latiu més d'aquest fruit de la terra. Tots aquests mots presenten una *e* postònica que s'ha tancat en /i/ en posició final travada i és un exemple ben clar del manteniment d'uns fenòmens fonètics particulars i distintius.

En altres indrets, en canvi, la permanència de la parla xipella i, sobretot, en la generació vella segueix viva i encara més si l'individu en concret s'ha mogut poc del seu àmbit geogràfic i ha tingut una escolarització mínima o nul·la.

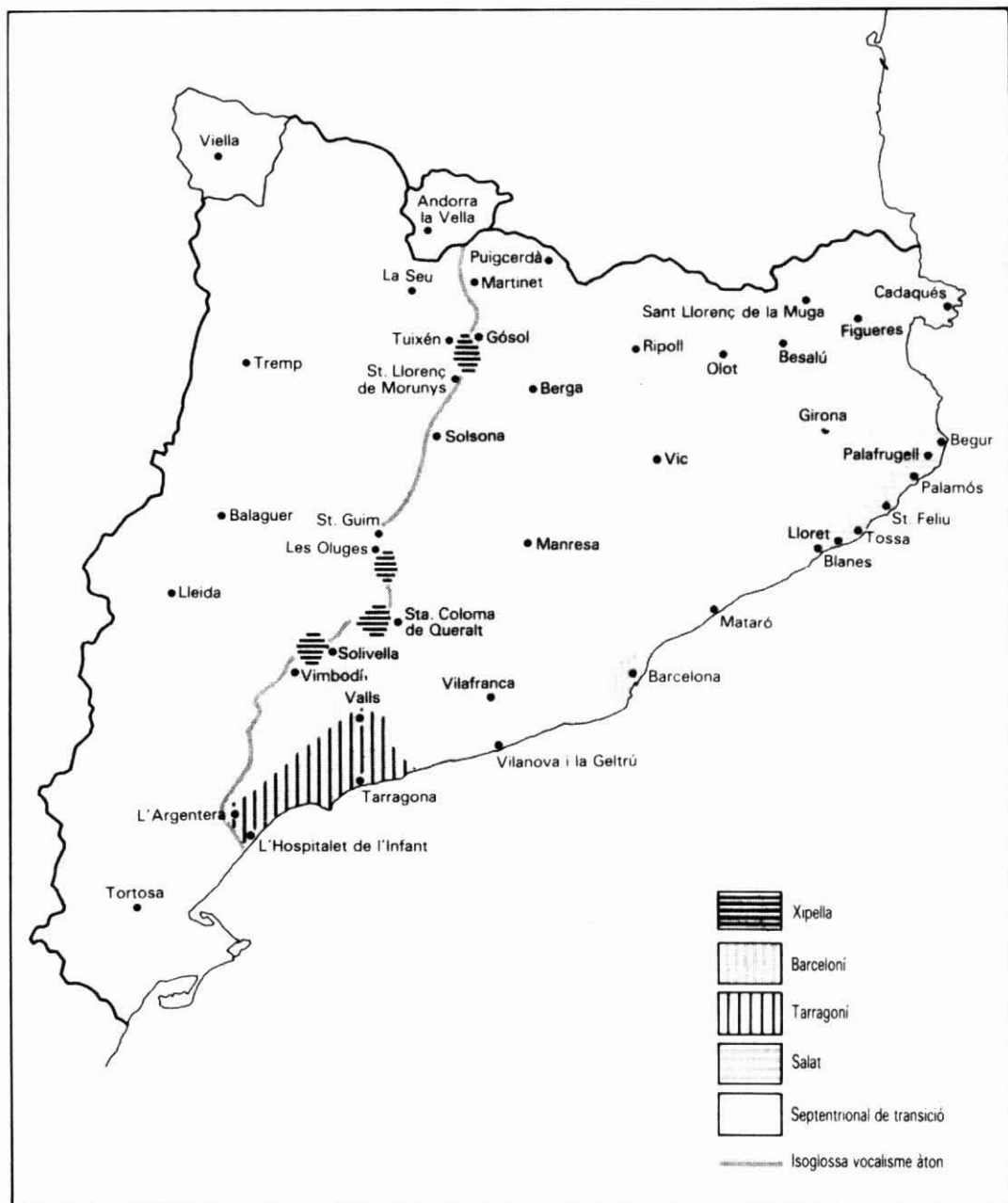
Així, doncs, no podem parlar encara del xipella com un parlar extingit.

CARACTERÍSTIQUES GENERALS DE LA PARLA XIPELLA

Encapçalo aquest apartat amb la nomenclatura de «parla» per al xipella i és que encara que Veny (49) el classifiqui com a subdialecte del català central, a pesar de tenir una caracterització modesta. Tant Alegre (115), com Plaza (100), entre altres dialectòlegs, consideren que una sola isoglossa no és suficient per definir un subdialecte i, per tant, és preferible «englobar aquesta parla dins el subdialecte tarragoní, perquè des de molts punts de vista són coincidents, excepte en el tractament de la /ð/ final (Alegre, 115).

Partint d'aquesta base estudiarem la isoglossa que distingeix el xipella com a parla, el seu abast territorial i el seu caràcter fronterer.

Tradicionalment s'ha definit el xipella com una franja lingüística entre el català central i el nord-occidental. Les poblacions més representatives on es podria trobar van des de l'Alt Urgell fins a la Conca de Barberà: Tuixén (Alt Urgell), Les Oluges (Segarra), Santa Coloma de Queralt, Les Piles, Biure, Conesa .. (Alt Gaià) i Barberà

de la Conca, Blancafort, Solivella i una part de L'Espluga de Francolí, la sobirana (Conca de Barberà). Enmig de tota l'última zona s'hi trobaria Sarral on, segons ens diu Plaza, no s'observen característiques pròpies del xipella i, per tant, no l'hi hauríem d'incloure. Igualment caldria considerar el cas de Rocafort de Queralt on, segons la mateixa autora, la repressió de la pronúncia xipella és probablement anterior a la d'altres pobles i en això és possible que Sarral hi tingui un paper important. La relació entre els dos pobles hauria provocat el seu acostament fonètic.

Ja entrant en l'aspecte lingüístic i deixant el geogràfic, diríem que la isoglossa discontinua que caracteritza la nostra parla forma una mena d'envà dialectològic entre el català occidental i el català oriental i consisteix en el tancament de la *e* final àtona en /i/, tant en posició lliure final com travada: [fūr^hmádʒi] formatge, [liz βákis] les vaques ..., on, com molt bé defineix una frase local poc coneguda en els àmbits de l'estudi dialectològic: «A lis Pilis lis sopis es mengin amb furquillis», rèplica clara d'altres frases utilitzades per fer referència a la nostra pronúncia, amb un innegable to irònic.

La presència d'aquesta /i/ la trobem sobretot en els plurals, però també en la tercera persona singular del present i l'imperfet d'indicatiu i del condicional, així [dóni] dóna, [dunáβi] i [dunaríj], donaria.

De la mateixa manera, per un procés d'assimilació vocàlica, la *e* pre-tònica també pot passar a ser pronunciada /i/: [pitít] petit, [liptíλð] lletia, [istíw] estiu. Igualment la podem trobar en altre paraules on la vocal s'ha tancat per la presència d'una palatal, com és el cas de (ʒinól) genoll, [siról] soroll, [mijó] moixó..., encara són presents en la nostra parla habitual.

Aquests dos últims fenòmens, de tota manera, no els podríem incloure en allò que s'entén per «xipellejar» ja que també són presents en moltes zones del dialecte nord-occidental.

Aquests serien fenòmens fonètics específics que caracteritzen el xipella. Però més enllà d'aquesta isoglossa cal analitzar la pertinença d'aquest al bloc oriental, seguint ara no només criteris fonètics sinó també lèxics i morfològics.

Com deia un dels nostres primers dialectòlegs, Pere Barnils, el català es subdivideix en dos grans blocs: oriental i occidental. La partició ha estat feta seguint uns criteris fonètics. El català oriental es distingeix de l'occidental per la neutralització en posició àtona de les vocals *o* i *u* en /u/, i de les vocals *a* i *e* en /ə/. Atinent a aquests requisits, el xipella pertany al bloc oriental i, en concret, al dialecte central. La pertinença a aquest subdialecte es pot comprovar a través d'aspectes diferents.

1. Vocalisme. 1.1. Evolució de les vocals llatines I E /e/ en el llatí vulgar, a /e/.
- 1.2. Manteniment de la /e/ seguida de palatal.

2. Morfosintaxi. 2.1. Utilització de les formes d'article provinents de l'ètim llatí: illu, illa.

2.2. Desinència -o en la primera persona del present d'indicatiu.

3. Lèxic: butllofa, cargol, carbassa, escletxa, escombra, llard, tombarella, oreneta, noi, mirall...

No hem d'oblidar, tanmateix, que un dels elements definitoris del xipella és el d'actuar d'envà, de mur lingüístic de separació, entre el català oriental i l'occidental. Això, doncs, voldrà dir que tant participa de l'un com de l'altre. Aquest fet ens encaminarà de nou a la consideració de la nostra parla com a molt propera al dialecte tarragoní, ja que aquest, igualment, és format per elements d'un i altre bloc. Ambdós són dialectes o parles de transició.

Els trets lingüístics que compartim amb el tarragoní són:

1.- Consonantisme. Palatització de la consonant nasal /n/ quan va precedida de diftong decreixent, com [kú pð] cuina, [epð] eina, [fepð] feina, [bðkápð] becaina i [sðmfápð] samfaina.

Africació de /ʃ/ inicial i post-consonàntica, com a [tʃártð] xarxa.

Una sensible geminació de les consonants palatals /p/ i /ʎ/ en posició intervocàlica, com a [rðppá] renyar i [kóλλð] colla.

2.- Morfosintaxi. Us dels pronoms personals «naltros» i «valtros», encara que com féu notar Maria Albareda (63) en un estudi lèxic sobre la zona, també trobem la presència d'altres formes del mateix pronom com: «nantres», «naltres» i «nantros».

En la flexió verbal ús de la forma «deix» en lloc de deixa.

3.- Lèxic: brossa per escombraries, camí per vegada, guerxo per borni, moixó (pronunciat aquí «mixó») per ocell, moresc (compartint la seva utilització amb panís i blat de moro), padrí i padrina per avi i àvia, xop per pollancre ... Lèxic compartit pel tarragoní i el xipella amb el dialecte nord-occidental.

Coincidim també en l'ús de formes lèxiques autòctones del tarragoní com: guino per avar, xumeneia - ensumeneia - xumeneia per xemeneia, somicar per traspuar ...

De la mateixa manera, però, que trobem tota aquesta sèrie de coincidències amb el dialecte tarragoní també hi trobem moltes dissemblances. Un dels elements més característics del tarragoní, si bé en algunes zones, sobretot en les generacions joves, està en clara recessió, seria la distinció fonètica entre /b/ i /v/ i d'aquí la fama de «A Valls, venen vi vo i varato» amb una accentuació especial en l'articulació de la consonant làbio-dental.

Altres trets que el xipella tampoc comparteixen serien: l'ús alternat de l'article lo/el, emmudiment de la s en el determinant demostratiu femení (aqueta), formes plenes dels prenombs febles al davant del verb (me fas mal). I, en el camp lèxic, no compartim l'ús de bajoca per mongetes, (a)badejo per bacallà, dijuni per vigília, xic o xiquet per noi, figuereta per tombarella...

Aquest conjunt de semblances i divergències entre el xipella i el tarragoní, de fet, ens condueixen altra vegada a un atzucac: podem continuar considerant el xipella com una parla diferent, encara que amb força punts de contacte amb un altre subdialecte pertanyent al dialecte central? o, pel contrari, l'hem d'incloure dins el tarragoní tot i tenir bastants elements que el fan peculiar i diferent a aquell subdialecte?. Crec que la resposta mereix un estudi molt més aprofundit d'aquest parlar «nostre» abans de valorar-lo de manera més definitiva, i encara així caldria plantejar-nos si els barems de distinció entre dialecte, subdialecte i parla són prou clars i prou útils en cada cas. Definitivament, ni la dialectologia ni l'estudi de la llengua en altres aspectes no és una ciència exacta, sinó viva i canviant, i és absurd capficar-nos per intentar donar solucions que ho siguin.

PERSPECTIVES PER AL MANTENIMENT DEL XIPELLA

Abans de començar a tractar el futur del xipella, caldria pensar quin ha estat el seu abast, els seus àmbits d'ús, fins al moment.

Sembla que remetent-nos a la generació dels nostres avis i besavis -cap a finals del segle passat i principis de l'actual-, la utilització del nostre parlar a nivell col.loquial, familiar, devia ésser ben corrent, però, en l'àmbit escrit, les incursions dels nostres hàbits fonètics era escassa o nul·la. Revisant escrits publicats a finals del segle passat o d'aquest, d'autors de la zona com Mn. Joan Segura, no he trobat traces de la nostra variant lingüística específica i, en canvi, sí que hi apareixen castellanismes, l'ús de l'article «lo» en algun cas, formes pronominals plenes davant del verb ... en definitiva trets de la llengua col.loquial contemporània als autors, però mai del xipella.

Contràriament al que acabem de veure, hi ha un altre tipus de documentació escrita, de gestió interna, no oficial ni pública, on sí que podem descobrir la procedència dialectal del seu autor. Aquest és el cas d'un full amb una relació de despeses presentades per al seu cobrament, procedent de l'Ajuntament de Santa Coloma de Queralt.

Ens transcriure els fragments representatius: «A Sarral per veuri», «Al Pla veuri», «Pal cochi» i «Al turna pal cochi». En aquestes anotacions descobrim clarament el tancament de la e àtona en posició final que caracteritza el xipella, i com aquest és molt probable que trobéssim molts altres escrits de característiques similars.

Davant d'això podem encaminar-nos a l'anàlisi de la permanència de la nostra varietat dialectal: qualsevol personatge culte, amb uns estudis lingüístics encara

Nota del que heuy gastat.

Per armuria à Procatort	30	cuart.
Una pacatilla y libret	12	"
A Sarval par veuri	7	"
Al Pla dina	8 P.	9 "
Al Pla veuri		5 "
A Vall par supà y durmi y		
Per dama al damati	16 P.	14 "
Pal cochi	12	"
A Farragona dina y armuria	14	"
Al turme pal cochi - - -	8	"
Als Garidells varna		8 "
A Vall supà Durmi	9	" 5 "
-Al Pla armuria	2	"
A Sarval dina	8	"
A mes una pacatilla parell		10 "

Total 83 P. 20 quart.

Magaga 89. 20
 16.
 Preuio 101. 20
 20
121. 5.

que tan sols a nivell elemental, i amb la prèvia pretensió de donar a conèixer el seu escrit públicament, deixarà d'usar la seva llengua familiar i peculiar, i passarà a emprar una varietat supradialectal o una varietat de prestigi, és a dir, oficial. En canvi, un personatge sense estudis -com presuposadament seria el redactor del document que reproduïm- i movent-se en un àmbit particular, no té consciència de la necessitat de canvi ni la possibilitat cultural per fer-ho.

Aquests fets ens condueixen a deduir que són diversos els factors que determinen la pervivència o la desaparició d'una varietat lingüística. Acabem de veure que dos dels condicionants poden ser: el nivell cultural (d'escolarització) del parlant i l'àmbit o el destinatari del discurs oral o escrit. Segons Carme Junyent altres causes possibles serien: la demografia, els moviments migratoris, el prestigi i l'escolarització, de la qual ja acabem de parlar.

És ben clar que el nombre de parlants, ja sigui d'una llengua o bé d'una varietat dialectal, condicionarà les possibilitats d'extinció d'aquesta, i en el cas del xipella hem de pensar que és ben reduït.

Per altra banda, el contacte amb altres parlants també influirà, primer en la presa de consciència per part del parlant del fet que la seva manera de parlar és «diferent» i a partir d'aquí, en segon lloc, es pot substituir la variant pròpia en favor de la forània que serà concebuda com a més adequada però, sobretot, com a més prestigiosa.

Aquest darrer factor, el prestigi, és un dels més decisius en el moment de produir-se qualsevol mutació, i encara més aplicat al cas del xipella, ja que aquesta peculiaritat fonètica nostra és concebuda com a rural i inclús ridícula. Ja al principi he citat una de les frases que defineixen el fet de «xipellejar» però, a més a més d'aquella encara n'hi haurien altres com: «Mari, lis sopis són calentis! Doncs, bufa-lis, que seran fredis», o bé, «Solivella, el pobli de lis gallinis de lis potis curtis», totes formulades amb un clar to burleta que provocarà aquesta recessió de la pronúncia de la *i*.

Carme Junyent (79) fa una relació de variables que determinen el prestigi d'una llengua i el xipella coincideix indubtablement amb els factors anotats com a poc prestigiosos per a les llengües: «Poc prestigi: parlades en zones rurals, estatus de minoria, associades a un tipus d'economia «inferior» (...) associades a tipus de vida tradicionals, poc o gens emprades en l'ensenyament formal».

Aquests factors han condicionat la desaparició d'una modalitat lingüística de la qual els joves se n'han anat desvinculant. Les noves generacions s'han anat desentenant de l'heretatge lingüístic de llurs pares.

Daniel Recasens també parla del reemplaçament d'una variant per una de més prestigiosa en un article sobre «Trets dialectals imperceptibles». Segons ell, com més perceptible sigui el tret diferenciador, i el tancament vocàlic del xipella ho és, més abocat es veurà a la substitució. En canvi, hi ha trets dialectals que resulten evidents en l'acte de la producció però costen de percebre auditivament. El fet que comportin poca transcendència perceptual fa que ni el parlant ni l'oient no en tinguin gairebé constància. Per aquest motiu es mostren força resistents a processos de canvi (14).

Després d'haver analitzat els factors proposats per Carme Junyent cal no oblidar-ne un d'important: l'estandarització de la llengua, la qual constitueix una clara amenaça sobre els parlars varis dels pobles.

Ja des de la segona meitat del segle XIV i durant tot el segle XV, el català adquirí un uniformisme considerable gràcies a la difusió d'una llengua acadèmica que comptava amb el suport oficial, factor aquest últim decisiu en l'acceptació incondicional en tots els territoris de la Corona d'aquesta variant suposadament supradialectal, i ho dic així perquè sempre els «estàndards» delaten la preeminència de la varietat propera al poder. Molt més tard, a principis d'aquest segle, Mn. Alcover es plantejà el fet de reduir les varietats dialectals a la uniformitat, a centralitzar la llengua.

Actualment són molts els condicionants que ens duen a l'estandarització: la indústria, el nivell de vida, la mecanització, els mitjans de comunicació... Els joves se senten lluny del sistema de vida dels avis, viatgen i es mantenen en contacte amb altres pobles, i els estudis, en general, són superiors als de les generacions anteriors. La influència en processos de substitució lingüística de l'accés a l'ensenyament és considerable, però l'homogeneïtzació provocada pels mitjans de comunicació de masses, d'on destaca la televisió, és encara molt més notable.

Com podria ésser, doncs, que es mantingués el xipella si altres varietats amb més prestigi, amb un nombre molt més alt de parlants ... s'estan perdent.

BIBLIOGRAFIA

- ALBAREDA, Maria: «Grafia i filologia pròpies de la vila». **Actes de la XVII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos**. 1973. Santa Coloma de Queralt. 1979, pp.59-64.
- ALEGRE, Montserrat: **Dialectologia catalana**. Col.lecció «El Blau marí», núm.9. Teide. Barcelona. 1991.
- JUNYENT, Carme: **Vida i mort de les llengües**. Col.lecció «Biblioteca Universitària», núm. 57. Empúries. Barcelona. 1992.
- PLAZA, Carme: «Mari lis sopis són calentis (o una aproximació als parlars de la Conca)». **Aplec de Treballs**, núm. 3. Centre d'Estudis de la Conca de Barberà. 1981, pp.75-102.
- REQUESENS, Daniel: «Trets dialectals imperceptibles». **Escola catalana**, núm. 293, any XXVII, 1992, pp.14-18.
- VENY, Joan: **Els parlars catalans**. Col.lecció «Rauxa», núm. 128. Moll. Mallorca. 1982.